

## બ્યાકરણ

**એકમ 1**

**ધનિશ્રેષ્ટી, જોડણી, સંધિ, સમાસ**

### **ધનિશ્રેષ્ટી**

ધોરણ-9માં શબ્દોને ધનિશ્રેષ્ટી તરીકે જોતાં શીખ્યાં. આપણે જોયું કે કોઈ શબ્દ બોલાય છે ત્યારે આપણે ખરેખર કયા ધનિઓ બોલીએ છીએ અને કયા કમમાં બોલીએ છીએ. જેમકે, ‘ગિરિધર’ શબ્દની ધનિશ્રેષ્ટી ‘ગૃ+ઈ+રૂ+ઈ+ધૂ+આ+રૂ’ કે ‘દૂરભીન’ શબ્દની ધનિશ્રેષ્ટી ‘દ્વ+ઉ+રૂ+આ+બૂ+ઈ+નૂ’ થશે.

આપણે જોયું હતું કે ‘વહાલો’ શબ્દની ધનિશ્રેષ્ટી ‘વૂ+આ+હૂ+આ+લૂ+ઓ’ થાય છે, પણ ‘ગોપાળ’ શબ્દની ધનિશ્રેષ્ટી ‘ગૃ+ઓ+પૂ+આ+ળૂ’ થશે. એટલે ‘વહાલો’ શબ્દની ધનિશ્રેષ્ટીમાં અંતે ‘ઓ’ સ્વર છે પણ ‘ગોપાળ’ શબ્દની ધનિશ્રેષ્ટીના અંતે માત્ર ‘ળૂ’ વંજનધવનિ છે. તેના પછી ‘અ’ સ્વર લખ્યો નથી. કારણકે ગુજરાતી ભાષામાં શબ્દના છેલ્લા વંજનધવનિ પછી ‘અ’ સિવાયના અન્ય સ્વર હોય તો જ બોલાય છે. એટલે કે, ગુજરાતી ભાષા વંજનાન્ત ભાષા છે.

પરંતુ, તમને ‘પદ્ય’, ‘સર્પ’, ‘સૂર્ય’ શબ્દોની ધનિશ્રેષ્ટીનો ખ્યાલ છે ? આ શબ્દોની ધનિશ્રેષ્ટી અનુકૂમે ‘પૂ+આ+દૂ+યૂ+અ’, ‘સૂ+આ+રૂ+પૂ+અ’ અને ‘સૂ+ઉ+રૂ+યૂ+અ’ થશે. આ ધનિશ્રેષ્ટીના અંતે ‘અ’ સ્વર આવ્યો છે. તમને થશે કે ગુજરાતી વંજનાન્ત ભાષા છે, તો આ શબ્દોને અંતે ‘અ’ સ્વર શા માટે ? ચાલો, આ વાત સમજુએ. એક રમત રમીએ. નીચે કેટલીક શબ્દજોડ આપી છે. તમે તમારા બન્ને કાનમાં આંગળી નાંખી ઢો. તમે આ શબ્દજોડ બોલો અને ધ્યાનથી સાંભળો.

વિભાગ અ	વિભાગ બ
રમ	રમ્ય
જશ	જશ્શ
જન	જન્મ
નિત	નિત્ય
કર	કર્ણ

તમને ખ્યાલ આવશે કે ‘રમ’ બોલતી વખતે અંતે ‘મ’ સંભળાય છે પણ જ્યારે ‘રમ્ય’ બોલો છો ત્યારે ‘ય’ વંજન પછીનો ‘અ’ પણ સંભળાય છે. શબ્દજોડ ફરીથી સાંભળી જુઓ. વિભાગ અ-ના શબ્દો બોલતાં અંતે વંજન સંભળાશે, જ્યારે વિભાગ-બના શબ્દો બોલતાં અંતે સ્વર સંભળાશે. કારણ કે જોડાકારને યોગ્ય રીતે ઉચ્ચારવા તેની સાથે સ્વર બોલાય છે. ચાલો, આ શબ્દોની ધનિશ્રેષ્ટી જોઈએ.

વિભાગ અ	ધનિશ્રેષ્ટી	વિભાગ બ	ધનિશ્રેષ્ટી
રમ	રૂ+આ+મૂ	રમ્ય	રૂ+આ+મૂ+યૂ+અ
જશ	જૂ+આ+શૂ	જશ્શ	જૂ+આ+શૂ+નૂ+અ
જન	જૂ+આ+નૂ	જન્મ	જૂ+આ+નૂ+મૂ+અ
નિત	નૂ+ઈ+તૂ	નિત્ય	નૂ+ઈ+તૂ+યૂ+અ
કર	કૂ+આ+રૂ	કર્ણ	કૂ+આ+રૂ+યૂ+અ

તમને યાદ હશે કે ગયા વર્ષ અન્ય વિશિષ્ટ જોડાક્ષર જોયા હતા. છતાં ફરી એક વાર યાદ કરી લઈએ?

ક્ષ	ક્ષ+ખુ+અ
જ્ઞ	જ્ઞ+ખુ+અ
ત્ર	ત્ર+રુ+અ

(નોંધ:- ‘જ્ઞ’ જોડાક્ષર ગુજરાતી ભાષામાં ‘ગ્રુ+ન્દુ+યુ+અ’ તરીકે સંભળાય છે. પરંતુ સંસ્કૃત ભાષાને અનુસરીને તે ‘જ’ વંજનનો જોડાક્ષર ગણાય છે. તેથી તેની ધ્વનિશ્રેષ્ઠી ‘જ્ઞ+ખુ+અ’ તરીકે છૂટી પાડવામાં આવે છે.)

ગુજરાતી વંજનનો ‘દ’ અને ‘શ’ જોડાક્ષરમાં પૂર્વ વંજન તરીકે આવે ત્યારે તેનું દેવનાગરી લિપિચિહ્ન પ્રયોજય છે તે પણ જોયું હતું.

‘દ’ના જોડાક્ષર

$$\begin{aligned} દ્ધ + દ &= દ \\ દ્ધ + ધ &= જ્ઞ \\ દ્ધ + મ &= મ્ર \\ દ્ધ + ય &= ધ \\ દ્ધ + રુ &= ર્દ \\ દ્ધ + વ્ર &= વ્ર \\ દ્ધ + શ્ર &= શ \end{aligned}$$

‘શ’ના જોડાક્ષર

$$\begin{aligned} શ્રુ + ર &= શ્ર \\ શ્રુ + વ &= શ્વ \\ શ્રુ + ચ &= શ્ચ \\ શ્રુ + ય &= શ્ય \end{aligned}$$

‘ર’ વંજન જોડાક્ષરમાં પ્રયોજય ત્યારે જો એ પૂર્વ-અર્ધ વંજન તરીકે હોય તો જુદું ચિહ્ન પ્રયોજય છે અને અન્ય વંજન પૂર્વ-અર્ધ વંજન હોય ત્યારે ર વંજન માટે જુદું ચિહ્ન પ્રયોજય છે. યાદ છે ને !

‘ર’ પહેલાં આવે તો ‘ર’ તરીકે

અન્ય વંજન પહેલાં આવે તો ‘ૻ’ તરીકે

ધ્વનિશ્રેષ્ઠી	શબ્દ	ધ્વનિશ્રેષ્ઠી	શબ્દ
ક્ર + આ + રુ + યુ + અ	કાર્ય	વ્રુ + રુ + અ + તુ	વ્રત
વ્રુ + અ + રુ + તુ + અ + નુ	વર્તન	ક્ર + ર + અ + મુ	કમ

યાદ આવ્યું ને ! તો કેટલાક શબ્દોની ધ્વનિશ્રેષ્ઠી તપાસીએ ? વિવિધ સ્વર અને વંજન ધરાવતી ધ્વનિશ્રેષ્ઠી, એકથી વધુ વંજનો ધરાવતા જોડાક્ષરની ધ્વનિશ્રેષ્ઠી છૂટી પાડીશું ને?

હદ્ય

જ્ઞ+શ્ર+દ્ધ+અ+યુ

કટાક્ષ

ક્ર+અ+ટુ+આ+ક્ર+ખુ+અ

નિશ્ચિત

નુ+ઈ+શ્રુ+યુ+ઈ+તુ

વિજ્ઞાપ્તિ

વ્રુ+ઈ+જ્ઞ+ગ્રુ+અ+પુ+તુ+ઈ

અંત્યસ્તરી

અ+ગ્રુ+નુ+યુ+અ+સ્તુ+તુ+રુ+અ

તમે નીચેના શબ્દો સામે આપેલી ધ્વનિશ્રેષ્ઠી સાચી છે કે કેમ, તે કહી શકશો ? જો એ ધ્વનિશ્રેષ્ઠી ખોટી હોય તો તમે સુધારશો ને!

- (1) મુઢી - મૂ+ઉ+ટ્રુ+ં+ઈ
- (2) તૃષ્ણા - ત્રુ+ષ્ણ+ષ્ણુ+આ
- (3) સર્વોત્તમ - સૂ+અ+રૂ+વુ+ઓ+ત્રુ+અ+મૂ
- (4) પ્રાયશ્રિત - પ્રુ+રૂ+આ+યુ+અ+શ્રુ+ચ્છુ+ઈ+ત્રુ
- (5) કાર્યક્રમ - કુ+આ+રૂ+યુ+અ+રૂ+રૂ+અ+મૂ

ધ્વનિશ્રેષ્ઠીઓ ધ્યાનથી વાંચી ને ! બોલો, કઈ કઈ ધ્વનિશ્રેષ્ઠી સાચી છે ? બીજી અને ચોથી ધ્વનિશ્રેષ્ઠી સાચી છે. તો બાકીની ધ્વનિશ્રેષ્ઠી સુધારીએ?

- મુઢી - મૂ+ઉ+ટ્રુ+ં+ઈ
- સર્વોત્તમ - સૂ+અ+રૂ+વુ+ઓ+ત્રુ+ત્રુ+અ+મૂ
- કાર્યક્રમ - કુ+આ+રૂ+યુ+અ+કુ+રૂ+અ+મૂ

તમને ધ્યાલ આવ્યો હશે કે ‘કુ’ એ ‘ટ્રુ+ં+ઈ’ શ્રેષ્ઠી નથી. પરંતુ, ‘ં+કુ+ઈ’ છે. ‘સર્વોત્તમ’ની ધ્વનિશ્રેષ્ઠીમાં શું ધ્યાનમાં આવ્યું ? ત્યાં ‘ત્ત’ એ બેવડો ‘ત’ છે. ‘ઉત્તમ’, ‘મહત્ત્વ’, ‘સત્તા’ વગેરે જેવા શબ્દોમાં આ બાબત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. તો ‘કાર્યક્રમ’માં ‘યુ’ પહેલા ‘રૂ’ વંજન આવ્યો હોવાથી ‘ય’ પર રેફ છે તો ‘કુ’ પછી ‘રૂ’ આવ્યો હોવાથી ‘/’ નિશાની પ્રયોગાઈ છે.

આવા કેટલાક શબ્દોની ધ્વનિશ્રેષ્ઠી જાતે છૂટી પાડીશું ?

ઉત્કૃષ્ટ  
સ્નિગ્ધ  
વિદ્વતા  
જ્ઞાનચક્ષુ  
નિઃસ્તબ્ધતા

**જોડણી**

સામાન્ય રીતે ‘જોડણી’ શબ્દ સાંભળો ત્યારે તાણ અનુભવાય છે. ખોટું લખાઈ જશે તો? એમ થાય કે કોઈ જાણુની લાકડી મળી જાય અને બધી જોડણી સાચી જ લખાય તો કેવી મજા પડી જાય! એના નિયમો સમજી શકાય તો કેટલું સારું થાય!

તમે ગુજરાતી શબ્દભંડોળ વિશે ભણી ગયા છો. ગુજરાતીમાં તદ્વભવ, તત્સમ અને અંગ્રેજી, અરબી-ફારસી જેવા અન્ય ભાષાના શબ્દો છે, તે તમે જાણો છો. સાર્થ જોડણીકોશમાં આ તત્સમ, તદ્વભવ કે અન્યભાષી શબ્દો માટે જુદા નિયમો છે. મહદંશે જોડણીના નિયમો તદ્વભવ શબ્દોને લાગુ પડે છે. તત્સમ તથા અન્યભાષી શબ્દોની જોડણી તેમની મૂળ ભાષાની જોડણીને અનુસરીને કરવાની હોય છે. જેમ કે, ‘ઈરાક’ મૂળ અરબી જોડણી અનુસાર છુસ્વ ‘ઈ’ ધરાવે છે તો ‘ઈરાન’ ફારસી જોડણીને અનુસરીને દીર્ઘ ‘ઈ’ ધરાવે છે. ‘દિવેટ’ કે ‘દિવેલ’ જેવા શબ્દો તદ્વભવ શબ્દો હોવાથી તે ગુજરાતી જોડણીના નિયમ અનુસાર છે પણ ‘દીવાન’ અરબી અને ‘દીવાલ’ ફારસી શબ્દ હોવાથી ગુજરાતી જોડણીના નિયમો તેને લાગુ પડતા નથી, તેથી તેની જોડણી જુદી થાય છે. એ સંજ્ઞોમાં સાચી જોડણી કરવાનો સૌથી સરળ ઉપાય છે, ખૂબ વાંચવું. આંખોને તેની આદત પાડવી તે. અહીં આપણે કેટલાક નિયમો જોઈશું. જેનું જોડણી સંદર્ભે ધ્યાન રાખવું જોઈએ તેવા સરખા લાગતા શબ્દોની યાદી પણ આપી છે. તમે તેનો ધ્યાનપૂર્વક અભ્યાસ કરશો.

તદ્દ્વભવ શબ્દોની જોડણીના અભ્યાસના મુખ્ય આધાર નીચે મુજબ છે.

1. ઉચ્ચારણગત
2. અક્ષર (શબ્દમાં સ્થાન)
3. જોડાક્ષર
4. અનુસ્વાર
5. અંગસાધક પ્રત્યય

## 1. ઉચ્ચારણગત:

- 1) શબ્દને અંતે આવતો ‘ઈ’ દીર્ઘ હોય છે.

ઉદાહરણ: સખી, ધંટી, કીડી, શીશી, ગળી, ખાલી, ડાળી, મૂડી, દૂધી, સુખી, પૂજી વગેરે

(નોંધ: સંસ્કૃત તત્ત્વમાં શબ્દો નીતિ, રીતિ, પ્રીતિ, સૃષ્ટિ - વગેરેને જુદો પ્રત્યય લાગ્યો હોવાથી છુસ્વ ઈ આવે)

- 2) ‘ય’ અક્ષર પહેલાં આવતો ‘ઈ’ હુંમેશાં છુસ્વ હોય છે.

ઉદાહરણ: પ્રિય, દરિયો, સાથિયો, ઘરિયાળ, વરિયાળી, ખાસિયત, હોશિયાર, અઠવાડિયું વગેરે.

## 2. અક્ષર: શબ્દમાં સ્થાન:

- 1) એકાક્ષરી શબ્દ:

સામાન્ય રીતે અનુસ્વાર વગરના એકાક્ષરી શબ્દોમાં આવતાં ‘ઈ’ કે ‘ઉ’ દીર્ઘ હોય છે. જેમકે,

દીર્ઘ ‘ઈ’                  ધી, ફી, બી, સ્ત્રી વગેરે

દીર્ઘ ‘ઉ’                  જૂ, દૂ, ભૂ, રૂ, બૂ વગેરે

પરંતુ, જો એકાક્ષરી અક્ષર સાનુનાસિક હોય તો તે છુસ્વ હોય છે. જેમ કે,

છુસ્વ ‘ઉ’-                  હું, શું, તું વગેરે

- 2) બે અક્ષરના શબ્દ:

સામાન્ય રીતે બે અક્ષરના શબ્દમાં પહેલો અક્ષર દીર્ઘ હોય છે. જેમ કે,

દીર્ઘ ‘ઈ’- ગીધ, ચીજ, જીત, ફીણ, મીણ, રીત, શીખ, શીરો, હીરો, છીણી, ખીલી,

દીર્ઘ ‘ઉ’- ઊઠ, ઊડ, ઊન, કૂચ, ચૂનો, દૂધ, ધૂળ, ફૂલ, ફૂગ, દૂર, બૂચ, જૂન, ચૂલો

(નોંધ: ‘આદિ’ - તત્ત્વમાં શબ્દ, ‘દિલ’ - ફારસી શબ્દ, ‘ગુનો’ - અરબી શબ્દ - એમ ગુજરાતીમાં પ્રયોજિતા અન્ય ભાષાના શબ્દોની જોડણી આ નિયમથી જુદી હોઈ શકે.)

- 3) ત્રણ અક્ષરના શબ્દ:

ત્રણ અક્ષરની જોડણી ખૂબ સરળ છે. તેમાં માત્ર તમારે એક જ વાત યાદ રાખવાની છે. સામાન્ય રીતે પહેલો અને બીજો - બન્ને અક્ષર સરખા નહીં હોય, એટલે કે બન્ને અક્ષર છુસ્વ કે બન્ને અક્ષર દીર્ઘ નહીં હોય. જો પહેલો અક્ષર છુસ્વ હોય તો બીજો અક્ષર દીર્ઘ અને પહેલો અક્ષર દીર્ઘ હોય તો બીજો અક્ષર છુસ્વ હોય. બસ, આટલું જ યાદ રાખવાનું.

સામાન્ય રીતે ત્રાણ અક્ષરના શબ્દમાં બીજો અક્ષર દીર્ઘ હોય તો પહેલો અક્ષર હુસ્વ હોય છે. જેમકે,

‘ઈ’ - ઈનામ, ઈરાદો, કિનારો, વિદાય, વિસાત, શિકાર, દિવેટ, દિવેલ, બિલાડી, સિસોટી વગેરે

‘ઉ’ - ઉધાર, ઉનાળો, કુહાડી, ગુલામ, સુથાર, ધુમાડો, દુકાણ, દુકાળ, ઉજાણી, ગુલાબી, ધુળેટી વગેરે

સામાન્ય રીતે ત્રાણ અક્ષરના શબ્દમાં બીજો અક્ષર હુસ્વ હોય તો પહેલો અક્ષર દીર્ઘ હોય છે. જેમકે,

‘ઈ’ - કીમત, શીતળ, ચીપિયો, ધીરજ, કીટલી, દીકરી, ચીકણું વગેરે

‘ઉ’ - ઊપજ, ઊથલો, પૂનમ, સૂરત, ઊધર્થ, સૂતળી, ઊજળું, ઊલટું, દૂંજણું, કૂતરું, રૂપિયો વગેરે

4) ચાર કે તેથી વધુ અક્ષરના શબ્દ:

ચાર કે પાંચ અક્ષરના શબ્દમાં પહેલો અક્ષર હુસ્વ હોય છે. જેમ કે,

હિલચાલ, ભુલામણી, બિસકોલી, કુતૂહલ, કિરતાર, કિફાયતી, સુવાવડ, પિચકારી, નિસરણી

તો મિત્રો, અક્ષરની સંખ્યાને ધ્યાનમાં રાખીને જોડણી સમજવી સહેલી થશે ને! હવે જોડાક્ષરને આધારે જે નિયમ છે તે વિશે જોઈએ.

### 3. જોડાક્ષર:

1) મુળ શબ્દમાં જોડાક્ષર પહેલાંના ‘ઈ’ અને ‘ઉ’ હુસ્વ હોય છે. જેમ કે,

‘ઈ’ - ઈસ્ત્રી, કિસ્સો, ચિઢી, જિલ્લો, ડિગ્રી, પિસ્તા, રિક્ષા, લિફ્ટ, લિજાંત, નિશ્ચાસ, પિસ્તાળીસ વગેરે

‘ઉ’ - ઉલ્લુ, કુસ્તી, ગુસ્સો, ફુંગો, મુઢી, તુક્કો, સુધ્ધાં, સુસ્તી, મુશ્કેલી, ઉજ્જડ, હુન્નર, ઉશ્કેરાટ વગેરે

(નોંધ: અહીં ઈસ્ત્રી, જિલ્લો, ડિગ્રી, લિફ્ટ, ગુસ્સો, ઉલ્લુ, હુન્નર વગેરે જેવા અન્યભાષી શબ્દો પણ ગુજરાતી જોડણીના નિયમોને સમાંતર જોડણી ધરાવતા હોવાથી, તમે સરળતાથી યાદ રાખવા તેની નોંધ લઈ શકો માટે નોંધ્યા છે.)

### 4. અનુસ્વાર:

અનુસ્વાર નાસિક્ય સ્વરનો નિર્દેશ કરવા માટે પણ પ્રયોજય છે અને અનુનાસિક વ્યંજન (ક, જ, ણ, ન, મ)ની જગ્યાએ પણ પ્રયોજય છે. અનુનાસિક વ્યંજનના નિર્દેશ માટે પ્રયોજય ત્યારે તે વર્ગના વ્યંજન સાથે તે જોડાક્ષરના ભાગ રૂપે હોય. જેમકે, ‘ચંદ્ર’ - ‘ચન્દ્ર’, કિમત - કિભ્રત, પરંતુ, ‘આંસુ’ - ‘આન્સુ’ / ‘આન્સુ...નથી હોતું. કારણકે ‘ચંદ્ર’ લખાય ત્યારે ખરેખર તેના વર્ગના અનુનાસિક વ્યંજન સાથે ‘કિમત’ બોલાય છે. અથવા ‘કિમત’ લખાય ત્યારે ખરેખર તેના વર્ગના અનુનાસિક વ્યંજન સાથે આપણે જોડતા જ નથી. તેથી ‘ચંદ્ર’, ‘કિમત’ આદિ બોલતી વખતે જોડાક્ષરની જેમ ઉચ્ચારણમાં થડકો લાગે છે, જે ‘આંસુ’માં નથી લાગતો. તેથી ‘ચંદ્ર’, ‘કિમત’ આદિ અનુનાસિક વ્યંજનસૂચક અનુસ્વાર તીવ્ર કહેવાય છે, જ્યારે ‘આંસુ’, ‘ભીત’ આદિમાં ઉચ્ચારાતો અનુસ્વાર કોમળ કહેવાય છે.

તીવ્ર અનુસ્વાર ધરાવતો શબ્દ જોડાક્ષરનો નિયમ ધરાવે છે. તેથી તેમાં પૂર્વનો સ્વર હુસ્વ સ્વર લખાય છે. જેમકે,

ઈ - બિંદી, સિંધી, હિંદ, જિંદગી, ઠિંગુજી, લિંબોળી, શિંગણું, સિંધવ, હિંડોળો, હિંમત વગેરે

ઉ - કુંજો, કુંબ, બુંદી, ભુંડ, ઉંદર, ઉંબરો, ઉમર, કુંડળ, કુંભાર, ગુંજાશ, ગુંદર, ગુંબજ વગેરે

આ શબ્દોને ઉચ્ચારતાં ‘બિંદી’, ‘લિંબોળી’; ‘કુંમ્બ’, ‘ગુંદર’ એમ જુદું ઉચ્ચારાય છે, તેવો જ્યાલ આવશે. તેથી

‘બિ’-‘લિ’ કે ‘કુ’, ‘ગુ’ની સ્વરમાત્રા છુસ્વ છે.

પરંતુ, નાસિક્ય સ્વરસૂચક અનુસ્વાર હોય ત્યારે તેના ઉચ્ચારણને ‘કોમળ’ ગાણાવાય છે. તેની પહેલાં આવતાં ‘ઈ-ઉ’ દીઘ હોય છે. જેમ કે,

ઈ - ઈંક, પીઠી, ભીત, રોધ, ખીંટી, વીંટી, વીંઠી, રીંગણ, લીપણ, હીંચકો, જીડવું, પીજું વગેરે

ઉં - ઉંટ, ઉંઘ, ખૂંટ, ગૂંથ, ઘૂંટ, ટૂંક, છૂંદો, સૂંઠ, હૂંઝ, સૂંઢ, પૂંછિની, ઉંચું, પૂંજું, હૂંડી, લૂંટારો વગેરે

આ શબ્દોને ‘ભીન્ત’ કે ‘ગૂંથ’ ઉચ્ચારી શકતા નથી. માત્ર ‘હીંચકો’ અને ‘હિંડોળો’ બોલી જોશો તો પણ ‘હિં’ અને ‘હી’ના ઉચ્ચાર વચ્ચેનો બેદ સમજાશે.

## 5. અંગસાધક પ્રત્યય:

તમે અગાઉ અંગસાધક પ્રત્યય વિશે ભાગી ગયા છો. અંગસાધક પ્રત્યયની જોડણી યાદ રાખવાથી તેની સાથે જોડાઈને બનતા શબ્દોની જોડણી સરળતાથી યાદ રહી શકશે.

### અ) છુસ્વત્વ ધરાવતા પ્રત્યયો:

#### 1) પૂર્વ પ્રત્યય:

- ઉપ - ઉપકથા, ઉપગ્રહ, ઉપનામ, ઉપમંત્રી, ઉપાંગ, ઉપાંત્ય
- ઉત્ત - ઉત્કંઠા, ઉદ્ઘમ, ઉલ્લેખ, ઉદ્ઘયન
- સુ - સુપુત્ર, સુદૃઢ, સુદીર્ઘ, સુપાત્ર, સુમેળ, સુગંધ, સુરુચિ, સુશીલ
- કુ - કુવિચાર, કુસંસ્કાર, કુછિંદ, કુસંપ, કુદંચિ, કુપાત્ર
- અનુ - અનુકૂળ, અનુકરણ, અનુભૂતિ, અનુમતિ

(‘પદી’નો અર્થ: અનુજ, અનુચર, અનુસ્નાતક, અનુક્રમ)

(‘અન્ન’- પ્રત્યય: અનુત્તર- અન્ન + ઉત્તર, અનુચીત - અન્ન + ઉચીત, અનુપમ - અન્ન + ઉપમ)

- દુઃ/દુસ્/દુર્દઃ: દુર્જન, દુર્ગમ, દુર્ખાળ, દુરાચાર, દુર્ઘાષ્ય

#### ● નિઃ/નિસ્/નિર્દ્દઃ

- નિઃ - નિઃશબ્દ, નિઃસત્ત્વ, નિઃશર્ષત્ર, નિઃશૂળક, નિઃસહાય, નિઃસંકોચ, નિઃસંતાન
- નિશ્ચ - નિશ્ચેતન, નિશ્ચલ, નિશ્ચામ, નિશ્ચળ, નિશ્ચંટક, નિશ્ચર્મ, નિશ્ચિય, નિશ્ચક્ષ
- નિર્દ્દ - નિર્મળ, નિર્દ્દ્વાષ, નિરંકુશ, નિર્દ્ય, નિરાભિષ, નિરાવરણ, નિરાશ, નિરાશ્રય, નિરાહાર, નિરુત્તર

(નોંધ: સ્વર અને ઘોષ વંજન પહેલાં ‘નિર્દ્દ’, ‘દુર્દ્વાષ’; ઉભાક્ષરો પાસે ‘નિ’, ‘દુ’; ‘ચ,’ પહેલાં ‘શ’; ‘ક’, ‘પ’, ‘દ્વ’ પહેલાં ‘ષ’)

- વિ- વિકેન્દ્રિત, વિસર્જન, વિજીતીય, વિદેશ, વિદેહ, વિધવા, વિધર્મ વગેરે (વિ - વિરોધ, નકાર આદિ અર્થ)
- વિશિષ્ટ, વિખ્યાત, વિશુદ્ધ, વિજ્ઞાન, વિજ્ય, વિનાશ, વિનમ્ર, વિદ્રોહ વગેરે (વિ - વિશેષનો અર્થ દર્શાવે)

- પરિ - (ચારે તરફનું, પરિપૂર્ણ) પરિકમા, પરિગ્રહ, પરિજન, પરિણામ, પરિણિત, પરિભાષા, પરિમાણ  
પરિવર્તન, પરિવેશ, પરિતાપ, પરિપત્ર, પરિપાઠી, પરિપૂર્ણ, પરિબળ, પરિસર, પરિશ્રમ
- પ્રતિ - પ્રતિકૃતિ, પ્રતિહિંસા, પ્રતિસાદ, પ્રતિલિપિ, પ્રતિબિંબ, પ્રતિસ્પર્ધા, પ્રતિકૂળ, પ્રતિદિન
  - સંધિને કારણે - પરીક્ષા, પ્રતીક્ષા
- અધિ - (ઉપર) અધિકારી, અધિનિયમ, અધિપતિ
- અભિ- (-ના સંદર્ભમાં) અભિનવ, અભિમાન, અભિરુચિ, અભિજ્ઞાન, અભિપ્રેત
- પરિ - પરિભિત, પરિણીત
- પુરસ્કુ - (પહેલાં) પુરોહિત, પુરોગામી, પુરાતત્ત્વ
- બિન - બિનજડુરી, બિનઅનુભવી, બિનશરતી, બિનચૂક, બિનઆવડત, બિનઉપજાઉ, બિનજવાબદાર

## 2) પરમત્યય:

- ઈક - આ પ્રત્યય લાગે ત્યારે સામાન્ય રીતે પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થાય છે. અ-આ, ઈ/એ - ઐ, ઉ/ઓ - ઔ
  - અ/આ -(સમાજ) સામાજિક, (પ્રમાણ) પ્રામાણિક, (સમય) સામયિક, (શરીર) શારીરિક, વાર્ષિક
  - ઈ/એ - ઐ - (ક્રિતીય) દ્વેતીયિક, વૈજ્ઞાનિક, (દિન) દૈનિક, (સેના) સૈનિક, વૈદિક વગેરે
  - ઉ/ઓ - ઔ - (ઉદ્ઘોગ) ઔદ્ઘોર્જિક, (ભૂગોળ) ભૌગોલિક વગેરે
  - (ક્યારેક પ્રથમ સ્વર દીર્ઘ થતો નથી: ધનિક, પંથિક, રસિક, અઠવાડિક, ક્ષણિક, ક્રમિક)
- ઈકા - લેખિકા, નાયિકા, બાલિકા, સંપાદિકા, માર્ગદર્શિકા, નવલિકા વગેરે
- ઈત - ગણિત, રચિત વગેરે
- ઈલ - ઊર્મિલ, જટિલ વગેરે
- ઈઝ - કનિઝ, સ્વાદિઝ, ધર્મિઝ વગેરે
- ઈમા - ગરિમા વગેરે
- ઈય - ભારત + ઈય = ભારતીય, નાટકીય, પૂજનીય વગેરે

જોડણીના આ નિયમો જોયા પછી કેટલીક જોડણી સમજવી અને તેથી યાદ રાખવી સરળ રહેશે. તમને ખબર છે કે અંગ્રેજ શબ્દોની ગુજરાતી જોડણી માટે પણ આવા કેટલાક નિયમો જોડણી સહેલી લાગી શકે?

1. જ્યાં ‘i’ આવે ત્યાં ડ્રસ્વ ઈ પ્રયોજાય. જેમકે, પોલિસી, ટાઈપિસ્ટ વગેરે
2. જ્યાં ‘u’ આવે ત્યાં ડ્રસ્વ ઉ પ્રયોજાય. જેમકે, યુનિટ, સ્યુટ વગેરે
3. જ્યાં ‘ee’, ‘ea’ અને ‘ie’ આવે ત્યાં દીર્ઘ ‘ઈ’ ની માત્રા પ્રયોજવી. જેમકે, સીટ, ફી, બીયર વગેરે
4. જ્યાં ‘oo’ આવે ત્યાં દીર્ઘ ‘ઉ’ ની માત્રા આવે ત્યાં દીર્ઘ ‘ઈ’ ની માત્રા પ્રયોજવી. જેમકે, સ્કૂલ, ફૂટ, હૂક વગેરે
5. જ્યાં શબ્દના અંતે ‘ઈ’ ની માત્રા આવે ત્યાં દીર્ઘ ‘ઈ’ ની માત્રા પ્રયોજવી, અન્ય તમામ ‘ઈ’ ડ્રસ્વ માત્રામાં લખાશે. જેમકે, યુનિવર્સિટી, મ્યુનિસિપાલિટી, કમિશનર વગેરે.
6. અંગ્રેજના પહોળા ઉચ્ચાર દર્શાવવા ‘ઓ’ ની માત્રાનો ઉપયોગ કરવો. જેમકે, કોઝી, ઓફિસ, ઓંગસ્ટ વગેરે

ફ્રસ્વ - દીર્ઘ ‘ઈ-ઈ, ઉ-ઉ’ કે અનુસ્વાર સંદર્ભે કેટલાક નિયમો જોયા. પણ ઘણી વખત લખતી વખતે બેદરકારીમાં, ઉત્તાવળમાં કે ઉચિત શબ્દ ધ્યાલ ન હોવાને કારણે કોશમાં હોય તેવી, પરંતુ સંદર્ભને યોગ્ય ન હોય તેવી જોડજી લખાઈ જાય છે. જેમ કે,

કલોરોફોર્મ એટલે શાસ્ત્રકિયા સમયે દરદીને બેહોશ કરવા વપરાતી દવા.

- ને બદલે આમ લખાય:

કલોરોફોર્મ એટલે શાસ્ત્રકિયા સમયે દરદીને બાહોશ કરવા વપરાતી દવા.

તમે ધ્યાનથી વાંચશો તો ધ્યાલ આવશો કે એકને બદલે પ્રયોજાયેલ અન્ય શબ્દ ‘શસ્ત્ર – શાસ્ત્ર’ અથવા ‘બેહોશ – બાહોશ’ કોશની દૃષ્ટિએ સાચા છે. પરંતુ સંદર્ભની દૃષ્ટિએ તે ઉચિત અર્થ ધરાવતા શબ્દ નથી. તેથી આ પણ સંદર્ભગત ખોટી જોડજી જ કહેવાય. આવા કેટલાક શબ્દો નીચે આપ્યા છે. તમારે લખતી વખતે હંમેશાં ધ્યાન રાખવું જોઈએ.

### જોડજીબેદે અર્થભેદ:

અક્સમાતુ	- એકાએક, આણધાર્યુ	અપેક્ષા	- ઈચ્છા, આશા
અક્સમાત	- આણધાર્યો બનાવ	ઉપેક્ષા	- તિરસ્કાર, અવગાણના
અફર	- અચલ, નિશ્ચલ	અબજ	- સો કરોડ દર્શાવતી સંખ્યા
અફળ	- નિષ્ફળ	અજબ	- આશ્રય્કારક
અભિનય	- અદાકારી	અલિ	- ભમરો
અભિનવ	- તદ્દન નવું	અલી	- સખીને સંબોધન
અસ્ત્ર	- ફેંકવાનું હથિયાર	અંશ	- ભાગ
શસ્ત્ર	- હથથી લડવાનું હથિયાર	ઓંસ	- વજનનું એક માપ
આકરું	- કઠણા	આજ	- આજે
આકળું	- ઝટ ગુરુસે થનાર	આજ	- આ +નિપાત ‘જ’
આર	- કાંજી	આરસ	- સંગેમરમર
આળ	- આરોપ	આળસ	- સુસ્તી
ઈનામ	- બાંધશ	ઉદર	- પેટ
ઈમાન	- પ્રામાણિકતા	ઉદર	- એક પ્રાણી
ઉપહાર	- ભેટ	ઉદ્ધરવું	- મોટા થવું
ઉપાહાર	- નાસ્તો	ઉદ્ધળવું	- કૂદવું
કઠોર	- કઠણા, નિર્દ્ય	કડુ	- એક પ્રકારની કડવી ઔપધિ
કઠોળ	- એક પ્રકારનું અનાજ	કડું	- હાથનું ઘરેણું
કમર	- કેડ	કૂચી	- મહોલ્લો
કમળ	- એક ફૂલ	કૂચી	- ચાવી

કેશ	- વાળ	કોશ	- ભંડાર
કેસ	- મુક્કદમો	કોસ	- ગાઉ -દોડ માઈલ
ખાધ	- ખોટ	ગુણ	- મૂળ લક્ષણ, કાયદો
ખાદ્ય	- ખવાય એવું	ગૂણ	- થેલો (ચાર મણ)
ખાંધ	- ખબો.		

આ નિયમોને સમજવાની કોશિશ કરવાથી, લખતી વખતે ધ્યાન રાખવાથી જોડણીની ભૂલો ઓછી થશે. પણ ભાષા અને જોડણી પર પ્રભુત્વ મેળવવા સતત વાંચવું અને સતત લખવું - એ જ ઉત્તમ ઉપાય છે.

તમે જો પાઠ ધ્યાનથી વાંચ્યો હશે તો તમને ક્યાંક આશ્રમ થયું હશે, જેમકે, સામાન્ય રીતે 'કિંમત' લઘ્યું-વાંચ્યું હશે પણ અહીં નિયમો વાંચતી વખતે ત્રણ અક્ષરના નિયમ વખતે 'કીંમત' જોડણી વાંચી, તમને થશે કે આમાંની કઈ જોડણી સાચી હોઈ શકે. હા, તેને વૈકલ્પિક જોડણી કહે છે. સાર્થ જોડણીકોશ અનુસાર ગુજરાતી ભાષામાં કોઈ એક શબ્દની બે, ત્રણ કે ચાર વૈકલ્પિક જોડણી જોવા મળે છે. તમારા પરિચય માટે કેટલીક વૈકલ્પિક જોડણી નીચે મુજબ છે.

ચડાઈ- ચડાઈ

દરભ્યાન- દરમિયાન

રાષ્ટ્રીય- રાષ્ટ્રીય

વિગત-વીગત

સુતાર-સુથાર

સૂચિ-સૂચી

નિશ્ચાસ-નિઃશાસ

વિનતી-વિનંતી-વિનંતિ

હંમેશા-હંમેશા-હમેશા-હમેશાં

નોંધ: અનુસ્વાર સંદર્ભ કવિ સુંદરમ્ રચિત કાવ્ય 'અનુસ્વાર-અષ્ટક' મેળવીને વાંચો.

### સંધિ

ગયા વર્ષ આપણે જોયું કે જ્યારે બે શબ્દ પાસે આવે ત્યારે પહેલા શબ્દના છેલ્લા અક્ષર અને બીજા શબ્દના પ્રથમ અક્ષરમાં ઉચ્ચારણ સંદર્ભ પરિવર્તન આવે - તે સંધિ, એટલે કે સંધિ એ 'બોલવા' -નો વિષય છે. હવે તમે સ્વરસંધિ, વ્યંજનસંધિ અને વિસર્ગસંધિથી પરિચિત છો.

આપણે પુનરાવર્તન કરીએ? ગયા વર્ષ જોયેલા સંધિના નિયમો યાદ હશે. તમે સ્વરસંધિ, ગુણસંધિ, યણ સંધિ, અયાદિ, વિસર્ગસંધિ અને વ્યંજનસંધિ જોઈ હતી. તો થોડાક સ્વાધ્યાય કરીને સંધિ વિશે પુનરાવર્તન કરીએ?

નીચેનાં વાક્યો વાંચો, આ વાક્યોમાં સંધિ છે. તમે ઓળખી શકશો?

- 1) મનીષાબહેનને બધા પર્વતારોહકો જાણો છે.
- 2) અરવલ્લીનો પિંડ, પ્રાણમાં ધબકે છે રત્નાકર
- 3) સમયનો સદૃપ્યોગ કરવા અમે જીવલાના ખેતરમાં ઊપર્યા.
- 4) એકલતાના શૂન્યાવકાશમાં સુશીને કોઈ સાદ દેતું હતું.
- 5) સત્રોત્સવ નિમિત્તે મંબોજંબોના નગરમંદિરના શશગાર પણ આ પવિત્ર અવસરને છાજે એવા હતા.

ખ્યાલ આવ્યો? ઉપરનાં વાક્યોમાં તમને કયા સંધિશબ્દો મળ્યા?

ચાલો, સાથે જોઈએ. 1) પર્વતારોહક, 2) રત્નાકર, 3) સદૃપ્યોગ, 4) શૂન્યાવકાશ, 5) સત્રોત્સવ.

આ સંધિને છૂટી પાડી શકશો? તમે પ્રયત્ન કરો. પછી ઉત્તર આપણે સાથે જોઈએ.

પર્વતારોહક - પર્વત + આરોહક

રત્નાકર - રત્ન + આકર

સદુપયોગ - સત્તુ + ઉપયોગ

શૂન્યાવકાશ - શૂન્ય + અવકાશ

સત્તોત્સવ - સત્તૃ + ઉત્સવ

દૃઢીકરણ માટે વિશેષ સ્વાધ્યાય કરીએ? ચાલો, નીચે આપેલી સંધિનો યોગ્ય વિગ્રહ કરો.

દિગંબર, તદાનુસાર, વાક્પતિ, સન્મતિ, સચ્ચારિત્ર.

ધ્યાન રાખીને પ્રયત્ન કરજો. સાથે ઉત્તર જોઈએ.

સંધિશબ્દ	વિગ્રહ	નિયમ
દિગંબર	દિક્કુ + અંબર	અધોપ વ્યંજન + સ્વર - ધોપ વ્યંજન
તદાનુસાર	તત્તુ + અનુસાર	અધોપ વ્યંજન + સ્વર - ધોપ વ્યંજન
વાક્પતિ	વાક્કુ + પતિ	અધોપ વ્યંજન + અધોપ વ્યંજન - યથાવતુ
સન્મતિ	સત્તુ + મતિ	સ્પર્શ વ્યંજન + અનુનાસિક વ્યંજન - વર્ગીય અનુનાસિક વ્યંજન
સચ્ચારિત્ર	સત્તુ + ચરિત્ર	તુ + તાલવ્ય વ્યંજન - બેવડાય

બીજી સંધિનો વિગ્રહ તમે કરી શકશો?

વિદ્યુલ્લેખા, ઘડરિપુ, સદ્ગૃહસ્થ, ઉત્તરાયણ.

સંધિના વિગ્રહ જોઈએ?

- 1) વિદ્યુલ્લેખા - વિદ્યુતુ + લેખા
- 2) ઘડરિપુ - ઘષ્ઠુ + રિપુ
- 3) સદ્ગૃહસ્થ - સત્તુ + ગૃહસ્થ
- 4) ઉત્તરાયણ - ઉત્તર + અયન

તમે આ સંધિ છોડી શક્યા હતા ને! અહીં આપેલા સંધિવિગ્રહ સાથે જવાબ મેળવી જુઓ. જવાબ મળે છે? તમે વિગ્રહ સાથે નિયમ વિચારવાની, સમજવાની આદત પાડજો. જવાબનો તાળો એની જાતે જ મળતો જશે.

ચાલો, તો બીજી રીતે સંધિનો અભ્યાસ કરીએ. નીચે વિગ્રહ આપ્યો છે. તમારે સંધિ કરવાની છે. આ તો સરળ છે ને!

1. સત્તુ + નારી
2. વાક્કુ + બાણ
3. દિક્કુ + અન્ત
4. નિઃ + વિવાદ
5. શાળા + ઉપયોગી

ચાલો આ શબ્દોની સંધિ કરીએ.

1. સત્તુ + નારી - સત્તારી
2. વાક્ય + બાણ - વાગ્બાણ
3. દિક્કુ + અન્ત - દિગંત
4. નિઃ + વિવાદ - નિર્વિવાદ
5. શાળા + ઉપયોગી - શાળોપયોગી

સંધિ જોડી શક્યા હતા ને!

ચાલો, એક રમત રમીએ. તમને સંધિનું જૂથ આપવામાં આવે. તેમાંથી વિગ્રહ સંદર્ભે ક્યા વિકલ્પની ખોટી સંધિ થઈ છે તે તમારે જણાવવાનું.

- |                                      |                                 |
|--------------------------------------|---------------------------------|
| 1) (ક) મનુ + અંતર - મન્વંતર          | (ખ) સુ + અલ્પ - સ્વલ્પ          |
| (ગ) અનુ + એષણા - અનેષણા              | (ધ) વન + ઔષધિ - વનૌષધિ          |
| 2) (ક) વિદ્યા + ઉપાસના - વિદ્યોપાસના | (ખ) સપ્ત + ઋષિ - સપ્તર્ષિ       |
| (ગ) ગંગા + ઉદ્ક - ગંગોદક             | (ધ) જીર્ણ + ઉદ્ધાર - જીર્ણદ્ધાર |
| 3) (ક) યથા + ઈષ - યથેષ               | (ખ) તથા + એવ - તથોવ             |
| (ગ) ઉમા + ઈશ - ઉમેશ                  | (ધ) રાજ + ઈશ્વર - રાજેશ્વર      |
| 4) (ક) વિ + અગ્ર - વિગ્ર             | (ખ) હદ્ય + ઐક્ય - હદ્યૈક્ય      |
| (ગ) સદા + એવ - સદૈવ                  | (ધ) વિશ્વ + એકતા - વિશ્વેકતા    |
| 5) (ક) નિઃ + મળ - નિર્મળ             | (ખ) પરિ + આવરણ - પરાવરણ         |
| (ગ) પરમ + ઈશ્વર - પરમેશ્વર           | (ધ) દુઃ + ગમ - દુર્ગમ           |

જો જો, બધા વિગ્રહ અને સંધિ ધ્યાનથી વાંચવા પડશે. તો જ કઈ સંધિ ખોટી છે, તે ખબર પડશે. સાથે ઉત્તર જોવા છે? ચાલો, તો સાથે ઉત્તર જોઈએ. પણ પછી તમારે સાચી સંધિ કઈ હોઈ શકે જણાવવાનું.

- |                                    |                 |
|------------------------------------|-----------------|
| 1. (ગ) અનુ + એષણા - અનેષણા         | સાચો ઉત્તર..... |
| 2. (ધ) જીર્ણ + ઉદ્ધાર - જીર્ણદ્ધાર | સાચો ઉત્તર..... |
| 3. (ખ) તથા + એવ - તથોવ             | સાચો ઉત્તર..... |
| 4. (ક) વિ + અગ્ર - વિગ્ર           | સાચો ઉત્તર..... |
| 5. (ખ) પરિ + આવરણ - પરાવરણ         | સાચો ઉત્તર..... |

સંધિના ઉત્તર જણાવી શકો: 1. અનેષણા, 2. જીર્ણદ્ધાર, 3. તથોવ, 4. વિગ્ર, 5. પરાવરણ. ઉત્તર સ્પષ્ટ છે ને!

તમે ધ્યાનપૂર્વક વાંચીને સંધિ, વિગ્રહ અને તે દ્વારા નિયમનું દફીકરણ કરો.

## સમાસ

નવમા ધોરણમાં તમે સમાસ વિશે અભ્યાસ કર્યો હતો. તમે શીખ્યા હતા કે બિનજરુરી પુનરાવર્તન ટાળવા, લાઘવ સાધવા જે પ્રયુક્તિ યોજાય છે તે સમાસ છે. જ્યારે ભાષાવ્યવહારમાં સમાસ પ્રયોજાય ત્યારે તેનું અર્થધટન મહત્વનું હોય છે. એટલે કે સમાસને સમજવા માટે ઉપરથી - બહારથી અર્થનું આરોપણ નથી કરવાનું હોતું. પણ તેની રચના વખતે જે વીગતો ટાળવામાં આવી હોય તે અર્થ સમજવાનો હોય છે. આ ‘નહીં મુકાયેલી’ વીગતોને ફરીથી મૂકવાની કિયાને ‘સમાસવિગ્રહ’ કહે છે. સમાસને સમજવા માટે, ઓળખવા માટે વિગ્રહ અનિવાર્ય બાબત છે.

તમે સમાસના દ્વાંદ્વ, તત્પુરુષ, કર્મધારય અને ઉપપદ વિશે અભ્યાસ કર્યો હતો. તમને આ સમાસ યાદ છે ? ચાલો, પાછળ કેટલાંક વાક્યો આપ્યાં છે. તેમાંથી દ્વાંદ્વ અને તત્પુરુષ સમાસ ઓળખી તેમને જુદા તારવો.

1. દસ રૂપિયે હારો ભાત, એ જ પ્રમાણે બધી ચીજવસ્તુ.
2. સૂર્યમંદિરે ગુંજરતો હું ધવલતેજનો ભૃત્યા.
3. રિક્ષાભાડાના જવા-આવવાના બીજા અંશી રૂપિયા થયા.
4. દશેરાના દિવસે રાવણવધ કરવાની જરૂર નથી.
5. શરીર ડાકુઓ ગરીબ પ્રજાના હાડમાંસ ચૂંથવામાં અરેરાઠી નહોતા અનુભવતા.

તારવી શક્યાં ? સમાસને તારવ્યા બાદ શું કરવાનું... ? સમાસનો વિગ્રહ કરવાનો. વિગ્રહને આધારે પ્રકાર નક્કી કરવાનો... યાદ આવ્યા સમાસ? ચાલો, તમે તારવેલા સમાસને તપાસીએ. સાથે વિગ્રહ કરીએ અને ઓળખીએ.

- |  |                    |            |
|--|--------------------|------------|
| 1. ચીજવસ્તુ                                | - ચીજ, વસ્તુ વગેરે | - દ્વાંદ્વ |
| 2. સૂર્યમંદિર                              | - સૂર્યનું મંદિર   | - તત્પુરુષ |
| 3. રિક્ષાનું ભાડું                         | - રિક્ષાનું ભાડું  | - તત્પુરુષ |
| 4. જવા-આવવાના- જવાના અને આવવાના - દ્વાંદ્વ |                    |            |
| 5. રાવણવધ                                  | - રાવણનો વધ        | - તત્પુરુષ |
| 6. હાડમાંસ                                 | - હાડ અને માંસ     | - દ્વાંદ્વ |

હવે સમાસ તારવીને ઓળખી શક્શો ને? તો નીચેનાં વાક્યો વાંચો અને તેમાં રહેલા સામાસિક શબ્દોને ઓળખીને તેનો વિગ્રહ કરીને ઓળખાવો.

1. જે વ્યક્તિ દાવપેચ રમે અને છળકપટમાં રાચે તેનું શરીર સાવ નીરોગી ન રહી શકે.
2. ભણેલા લોકો ખાવાપીવામાં અભણની માફક વર્તે છે.
3. દાળયોખા આપું તે ખીચડી બનાવી લાખ(નાખ)!
4. ભણવાગણવાની ઉંમરે ને રમવાની ઉંમરે કોઈ ખેતરમાં ચાર કાપતો કે બળતણ માટે લાકડાં કાપતો.
5. જીવલો આવે ત્યારે બાનું થોડુંથણું કામ પણ કરી જાય.

આ વાક્યોમાં કયા કયા સામાસિક શબ્દો છે. ધ્યાનથી વાંચજો, કોઈ રહી ન જાય. તારવ્યા? તેનો વિગ્રહ કર્યો? તો જ પ્રકાર ઓળખી શકાશે... નીચે આ સામાસિક શબ્દો અને તેના વિગ્રહ આપીને પ્રકાર ઓળખાવ્યો છે. તમે જવાબનો તાળો મેળવી જુઓ:

1. દાવપેચ	- દાવ અને પેચ	- દ્વાર્દ્ધ
2. છણકપટ	- છણ, કપટ વગેરે	- દ્વાર્દ્ધ
3. ખાવાપીવામાં	- ખાવામાં અને પીવામાં	- દ્વાર્દ્ધ
4. દાળચોખા	- દાળ અને ચોખા	- દ્વાર્દ્ધ
5. ભાષાવાગષાવાની	- ભાષાવાની અને ગષાવાની	- દ્વાર્દ્ધ
6. થોડુંઘણું	- થોડું કે ઘણું	- દ્વાર્દ્ધ

તમે આ સમાસ તારવી શક્યાં હતાં? દ્વાર્દ્ધ સમાસ ઓળખી શક્યા હતા? જો ઓળખી શક્યા હોવ તો આગળ વધો ને નીચેનાં વાક્યો વાંચો, સામાસિક શબ્દ શોધો, તેનો વિગ્રહ કરો અને પ્રકાર ઓળખો.

1. શ્રી વીરચંદ ગાંધીનો દેશપ્રેમ તેમની વાતોમાંથી ઝળકતો હતો.
2. આવી રીતે તો જીવલો ક્યારેય ઋષામુક્ત નહીં થઈ શકે.
3. વજન વધે તો વધે, પણ મનગમતું ખાવાનું, એવી આપણી જીવવાની શૈલી.
4. બાપુજીના સ્વર્ગવાસ પદ્ધી બધું બાએ સંભાળી લીધું.
5. તમે પ્રયોગ વાંચીને શીખો તેના કરતાં પ્રયોગશાળામાં પ્રયોગ કરીને શીખો, એની તો મજા જ જુદી છે.

અહીં નીચે આપેલા ઉત્તર જોયા વિના તમારી નોટબુકમાં સામાસિક શબ્દો ઓળખાવી તેના પ્રકાર શોધો. પદ્ધી અહીં આપેલા ઉત્તર સાથે મેળવો. તમારા કેટલા વિગ્રહ અને પ્રકારની ઓળખ સાચાં છે તે ચકાસો.

સામાસિક શબ્દ	વિગ્રહ	પ્રકાર
દેશપ્રેમ	દેશ માટેનો પ્રેમ	તત્પુરુષ
ઋષામુક્ત	ઋષામાંથી મુક્ત	તત્પુરુષ
મનગમતું	મનને ગમતું	તત્પુરુષ
સ્વર્ગવાસ	સ્વર્ગમાં વાસ	તત્પુરુષ
પ્રયોગશાળા	પ્રયોગ માટેની શાળા	તત્પુરુષ

હવે નીચેના સમાસ વાંચો અને ગંભીરતાથી વિચારો કે આ સમાસનો વિગ્રહ શું થઈ શકે...

1. ખાઈબંડાર
2. ભાડાખત
3. કન્યાકેળવણી
4. મિલમજૂર
5. મૂડીરોકાણ

વિગ્રહ સહેલો લાગે છે ને!

1. ખાઈનો ભંડાર      2. ભાડાનો ખત      3. કન્યા માટેની કેળવણી      4. મિલનો મજૂર  
 5. મૂડીનું રોકાણ

બરાબર! કે આના સિવાય બીજો કોઈ વિગ્રહ કર્યો છે? પણ... તમે ખરેખર વિચારો કે

1. ખાઈનો ભંડાર એટલે શું?

- 1) ખાઈનો બનેલો ભંડાર,
- 2) ખૂબ ખાઈ જ્યાં ભેગી કરવામાં આવી છે તેવો ભંડાર,
- 3) ખાઈનું વેચાણ કરતો ભંડાર

અને આવા અન્ય વિગ્રહો પણ હોઈ શકે... તમને ક્યા વિગ્રહનો અર્થ વધુ યોગ્ય લાગે છે? (૩). બરાબર ને! એટલે કે જ્યારે તમે ‘ખાઈનો ભંડાર’ કહો છો ત્યારે તમારા મનમાં રહેલો ખરેખર અર્થ છે - ‘ખાઈનું વેચાણ કરતો ભંડાર’. એટલે કે વિગ્રહ બદલાઈ ગયો. પહેલી નજરે ‘ખાઈનો ભંડાર’ વિગ્રહ સાચો લાગે તેવો છે. પણ તે અધૂરો છે. એટલે સમાસની દણિએ છેતરામણો છે. જો તમે માત્ર ‘-નો’, ‘-ની’, ‘-નું’, ‘-માં’, ‘-થી’, ‘-માટે’ - વગેરે ઉમેરો તો તત્પુરુષ સમાસ થાય. પણ યોગ્ય અર્થ મેળવવા વિગ્રહ કરતી વખતે વચ્ચે અન્ય પદ ઉમેરવાં પડે તો એ સમાસને મધ્યમપદલોપી સમાસ કહે છે. કારણકે આ સમાસની રચના કરવા માટે મધ્યના - વચ્ચેના પદનો લોપ કરવો પડે છે.

હવે તમે ઉપરના સમાસનો વિગ્રહ ફરીથી કરશો?

- |                |                     |   |
|----------------|---------------------|---|
| 2. ભાડાખત      | ભાડાનો ખત           | ભાડાની વીગતો ધરાવતો ખત                        |
| 3. કન્યાકેળવણી | કન્યા માટેની કેળવણી | કન્યાને ધ્યાનમાં રાખીને અપાતી વિશિષ્ટ કેળવણી. |
| 4. મિલમજૂર     | મિલનો મજૂર          | મિલમાં કામ કરતો મજૂર                          |

તમને થશે કે બધા સમાસનું આવું જ થાય? તો પછી તત્પુરુષ સમાસ છે જ નહીં. બધામાં વચ્ચે એક શબ્દ ઉમેરી દો એટલે મધ્યમપદલોપી થઈ જાય... પણ એવું નથી. તત્પુરુષ સમાસમાં તમે ઈચ્છો તો પણ વચ્ચે શબ્દ નહીં ઉમેરી શકો. અને કદાચ ઉમેરશો તો એ યોગ્ય નહીં હોય. જેમ કે,

5. મૂડીરોકાણ મૂડીનું રોકાણ.

તમે અહીં બીજા શબ્દો ઉમેરી જુઓ. શું લાગે છે? તમે વાક્યમાં પ્રયોગ કરી જુઓ એટલે ખ્યાલ આવશે.

2. બાએ મને ભાડાખત સાચવવા આપેલો.

બાએ મને ભાડાની વીગતો ધરાવતો ખત સાચવવા આપેલો.

3. ભગવતસિંહજીએ કન્યાકેળવણીને મહત્વ આપ્યું. -

ભગવતસિંહજીએ કન્યાને ધ્યાનમાં રાખીને અપાતી વિશિષ્ટ કેળવણીને મહત્વ આપ્યું.

4. શેઠે બધા મિલમજૂરોને બોલાવ્યા. -

શેઠે મિલમાં કામ કરતા મજૂરોને બોલાવ્યા.

5. મનહરના દાદાએ જમીનમાં મૂડીરોકાણ કરેલું.

મનહરના દાદાએ જમીનમાં મૂડીનું રોકાણ કરેલું.

તમે જુઓ કે વાક્ય 5.માં યોગ્ય અર્થ મેળવવા માટે અન્ય પદને ઉમેરવું પડ્યું નથી. તેથી ‘મૂડીરોકાણ’ તત્પુરુષ સમાસ જ છે. પણ 1. ખાઈબંડાર, 2. ભાડાખત, 3. કન્યાકેળવણી, 4. મિલમજૂર - એ મધ્યમપદલોપી સમાસ છે.

સમજાયું?

ચાલો, તો નીચે કેટલાંક વાક્યો આપ્યાં છે. તેમાંથી મધ્યમપદલોપી સમાસ શોધી તેનો વિગ્રહ કરો.

- 1) સંગ્રામસભિતિની બેઠક ચાલે છે.
- 2) શિલાલેખ કે કોઈ તામ્રનો પટ નહીં માંગું.
- 3) ભજનાનંદ તાણમાં ઘટાડો કરે છે.
- 4) મુંબઈની ટ્રેનમાં ભજનમંડળી ધૂમ મચાવે છે.
- 5) મારી આ પત્રચેષ્ટા ગમી ને!

મધ્યમપદલોપી સમાસ મળ્યા? સારું, ચાલો સાથે જોઈએ, તેનો વિગ્રહ કરીએ.

- 1) સંગ્રામસભિતિ - સંગ્રામના આયોજન અને સંચાલન માટે નિયત થયેલી સભિતિ
- 2) શિલાલેખ - શિલા ઉપર લખાયેલો લેખ
- 3) ભજનાનંદ - ભજનમાંથી મળતો આનંદ
- 4) ભજનમંડળી - ભજન ગાતી મંડળી / ભજન ગાવા ભેગી થતી મંડળી
- 5) પત્રચેષ્ટા - પત્ર લખવાની ચેષ્ટા.

તમે આ વિગ્રહનો ઉપયોગ કરીને વાક્યો ફરીથી લખો. જેમ કે,

1. સંગ્રામના આયોજન અને સંચાલન માટે નિયત થયેલી સભિતિની બેઠક ચાલે છે....

બાકીનાં વાક્યો તમે લખો.

વધુ દઢીકરણ માટે નીચેનાં વાક્યોમાંથી મધ્યમપદલોપી સમાસ શોધો, વિગ્રહ કરો અને વિગ્રહનો ઉપયોગ કરી ફરીથી વાક્ય લખો:

1. ઋણરાહતનો ત્યારે કોઈ કાયદો નહોતો.
2. એણે જકાતનાકે છકડો ઊભો રાખ્યો.
3. આ મુખપરિવર્તન મહત્તું ચેમતકારિક લાગ્યું.
4. મંબોજંબો દેવાધિદેવનો એ ઈજનસાદ!

5. એમનાં પ્રવચનોમાં સહુને ભારતીય જીવનશૈલી પ્રત્યેનો આદર જોવા મળ્યો.

મધ્યમપદલોપી સમાસ ઓળખી શક્યા ને ! ચાલો, વિગ્રહ સાથે જોઈએ.

1. ઋણરાહત - ઋણમાં અપાતી કે ઋણમાંથી મળતી રાહત

2. જકાતનાકે - જકાત લેતા કે આપવાના નાકે

3. મુખપરિવર્તન - મુખ પર આવેલું પરિવર્તન

4. ઈજનસાદ - ઈજન - આમંત્રણ આપતો સાદ

5. જીવનશૈલી - જીવન જીવવાની શૈલી.

તો, હવે મધ્યમપદલોપી સમાસ સ્પષ્ટ છે?

તમે ગયા વર્ષે જે સમાસ શીખ્યાં હતાં, તેમાં એક સમાસનો વિગ્રહ કરતી વખતે વિશેષજ્ઞ-વિશેષ્યનો સંબંધ મળતો હતો, યાદ છે? પરમેશ્વર - પરમ ઈશ્વર, વૃદ્ધાવસ્થા - વૃદ્ધ અવસ્થા, બાળવય - બાળ વય. યાદ આવ્યું? કયો સમાસ હતો? એ હતો કર્મધારય સમાસ. આ સમાસનો પણ એક પ્રકાર છે, તમને ખબર છે? નીચે કર્મધારય સમાસના આ પ્રકારનાં ઉદાહરણ આખ્યાં છે. એ તમે વાંચો અને વિચારો કે આ સમાસની વિશેષતા શી છે?

ત્રિકોણ

પંચાંગ

ષડુર્ધન

સમપદી

અષ્ટદિશા

તમે થોડું વિચારો તો તરત સમજાય એવું છે. જ્યાલ આવ્યો? વિશેષજ્ઞ - વિશેષ્ય છૂટાં પાડી શક્યા છો? ચાલો વિશેષજ્ઞ-વિશેષ્ય છૂટાં પાડીએ, એટલે સ્પષ્ટ થઈ જશે.

ત્રિકોણ - ત્રણ કોણનો સમૂહ

પંચાંગ - પંચ અંગનો સમૂહ

ષડુર્ધન - ષડુ-ઇ દર્શનનો સમૂહ

સમપદી - સાત પગલાં (સાથે ચાલવાની વિવિ)

અષ્ટદિશા - આઠ દિશાનો સમૂહ.

હવે જ્યાલ આવ્યો, બિલકુલ સાચું. અહીં ત્રણ, પાંચ, ઇ, સાત, આઠ - એવાં સંખ્યાવાચક વિશેષજ્ઞ છે. જ્યારે પૂર્વપદ સંખ્યાવાચક વિશેષજ્ઞ હોય ત્યારે તેને દ્વિગુ સમાસ કહે છે. છે ને સાવ સહેલો સમાસ! ચાલો, તો નીચે કેટલાંક વાક્યો આખ્યાં છે. તેમાં દ્વિગુ સમાસ પ્રયોજાયેલો છે. તમે એને ઓળખીને બાજુમાં લખો.

1. તમે ચાતુર્માસમાં ઘરે રહો ને પ્રભુભજન કરો.

2. તમને નવરાત્રિમાં ગરબા રમવા જવાનું ગમે?

3. સીતાજીને પંચવટીમાં રાખવામાં આવ્યાં.

4. શિવજીની મૂર્તિ પાસે હંમેશાં ત્રિશૂળ અને ડમરુ જોવા મળશે.

5. મનુષ્ય પંચેન્દ્રિય છે અને તેનું મગજ વધુ વિકસિત છે.

ઉપરનાં વાક્યોમાં દ્વિગુ સમાસ છે, મળ્યા? લખ્યા? ચાલો, એનો વિગ્રહ કરીએ.

1. ચાતુર્માસ - ચાર માસનો સમૂહ
2. નવરાત્રિ - નવ રાત્રિનો સમૂહ
3. પંચવટી - પાંચ વડનો સમૂહ
4. ત્રિશૂળ - ત્રણ શૂળનો સમૂહ
5. પંચેન્દ્રિય - પાંચ ઈન્ડ્રિયનો સમૂહ

સમજાય એવું છે ને! આ સમાસની વિશેષતા ખબર છે? તે હંમેશાં સમૂહનો નિર્દેશ કરે છે. અને સમાસ પોતે એકવચનમાં પ્રયોજય છે, સમૂહવાચક સંજ્ઞાની જેમ જ.

દ્વિગુ સમાસ સમજાઈ ગયો? તો હવે એ વિચારો કે ‘દશાનન’ દ્વિગુ કહેવાય કે નહીં? ‘દશાનન’નો સંધિવિગ્રહ તો કરી શકો: ‘દશાનન’, ‘આનન’ એટલે ‘મસ્તક’. તો શું ‘દશાનન’ એટલે ‘દશ મસ્તકનો સમૂહ’ કહી શકાય? કોઈ વર્ગમાં દસ જગત બેઠા હોય ત્યાં તમે કહી શકશો કે ‘એ વર્ગમાં દશાનન છે’....? નહીં કહી શકાય. એનો અર્થ એ કે ‘દશાનન’નો અર્થ ‘દશ માથાનો સમૂહ’ નથી થતો. એટલે એ દ્વિગુ સમાસ નથી. અર્થાત્ જેનો પહેલો શબ્દ - પૂર્વ પદ સંખ્યાવાચક વિશેષજ્ઞ હોય તે બધા જ દ્વિગુ સમાસ હોય તે જરૂરી નથી.

તો ‘દશાનન’ કહેતાં તમારા મનમાં કયો અર્થ આવ્યો? કયો શબ્દ આવ્યો? ‘રાવણ’. શા માટે? કારણ કે તમે એનો અર્થ સમજો છો - ‘જેને દશ માથાં છે તે’ બરાબર? તો તમે જુઓ અત્યાર સુધીના સમાસ કરતાં અહીં કંઈક જુદું છે. તમે જ્યારે ‘ચીજવસ્તુ’ સમાસ પ્રયોજો છો ત્યારે સંદર્ભમાં ‘ચીજ’ અને ‘વસ્તુ’ બનેની વાત કરો છો. તમે જ્યારે ‘દેશપ્રેમ’ સમાસ પ્રયોજો છો ત્યારે ‘પ્રેમ’ની વાત કરો છો, ‘દેશ’ના સંદર્ભમાં. જ્યારે ‘દશાનન’ કહો છો ત્યારે ન ‘દશ’ની વાત છે, ન ‘આનન - મસ્તક’ની વાત છે. ‘જે દશ મસ્તક ધરાવે છે તે’-ની અર્થાત સમાસમાં જે બે પદ છે તે સિવાયના-અન્ય પદની. આ સમાસને ઓળખવાની સૌથી સરળ રીત છે - તેનો પ્રયોગ. આ સમાસ એવો છે, જે હંમેશાં વિશેષજ્ઞ તરીકે જ આવશે. તેનાં ઉદાહરણ જોઈએ તો આ વિભાગ - બાબતનો ખ્યાલ આવશે. નીચેનાં વાક્યો વાંચો, તેમાંના સામાસિક શબ્દ પર વર્તુળ કરો.

1. એ જ વખતે ધોધમાર વરસાદ તૂટી પડ્યો.
2. વહાણમાં છુસ્તાત બંદૂકધારી આરબો હતા.
3. મેદનીએ ગગનભેદી નાદ કર્યો.
4. ધોંઘાટ અને કણ્ણપ્રિય સંગીત વચ્ચે કોઈ ભેદ જ નહીં!!!
5. સૌએ એકમેકની સામે ચિંતાતુર નજરે જોયું.

ક્યા સામાસિક શબ્દો તારવ્યા છે? 1. ચિંતાતુર 2. બંદૂકધારી 3. ગગનભેદી 4. કણ્ણપ્રિય 5. ધોધમાર

આ સમાસનો વિગ્રહ પણ કરી જ શકાય: 1. ધોધ જેવો માર 2. બંદૂકને ધારનાર 3. ગગનને ભેદનાર 4. કણ્ણને પ્રિય

## 5. ચિંતાથી આતુર.

અર્થાત્ તત્પુરુષ, ઉપપદ કે કર્મધારય જેવા આ સમાસ લાગે. પણ તમે એનો પ્રયોગ જુઓ.

ચિંતાતુર - ચિંતાતુર નજર

બંદૂકધારી - બંદૂકધારી આરબ

ગગનભેટી - ગગનભેટી નાદ

કષ્ટપ્રિય - કષ્ટપ્રિય સંગીત

ધોધમાર - ધોધમાર વરસાદ

તમે જોઈ શકો છો કે પ્રયોજાયેલો સમાસ અન્યનું વિશેષજ્ઞ છે. અને આ સમાસ પ્રયોજાયા વિના પણ વાક્યપ્રયોગ થઈ શકે છે -

- એ જ વખતે વરસાદ તૂટી પડ્યો.

- વહાણમાં છ-સાત આરબો હતા.

- મેદનીએ નાદ કર્યો.

અર્થાત્, આ સમાસ વિશેષજ્ઞનું કાર્ય કરે છે, વિશેષ્યના અર્થને વધુ ચોક્કસ કરવાનું. એટલે તેના અન્ય સમાસ સાથેના દેખીતા સામ્યથી મુંજાયા વિના તેના કાર્યને તપાસી, તે અન્ય પદનું વિશેષજ્ઞ હોય તો તેને બહુગ્રીહિ સમજવો.

તમારા પાઠ્યપુસ્તકમાંથી વધુ સમાસ શોધો, તેનો યોગ્ય અર્થ આપતો વિગ્રહ કરો અને તેનો પ્રકાર નિશ્ચિત કરો.

